

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Bahar/Spring, 2023, 10 (1), 47-66

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN İNANÇ GELİŞİMLERİNE VE ANLAM ARAYIŞLARINA
YÖNELİK NİTEL BİR ÇALIŞMA

A Qualitative Study On University Students' Belief Development And Search For
Meaning

Süleyman DOĞANAY

Dr. Öğr. Üyesi Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, suleymandoganay@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2665-8479.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Received:	17.02.2023
Kabul Tarihi / Accepted:	24.05.2023
Yayın Tarihi / Published:	30.06.2023
Cilt / Volume:	10
Sayı / Issue:	1
Sayfa/ Pages:	47-66

Atıf / Cite as: Doğanay, Süleyman. "Üniversite Öğrencilerinin İnanç Gelişimlerine ve Anlam Arayışlarına Yönelik Nitel Bir Çalışma" (A Qualitative Study On University Students' Belief Development And Search For Meaning). *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 10/1 (2023), 47-66. Doi: 10.17859/pauifd.1252438.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Turnitin intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. The Author declared that there is no conflict of interest

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 10 (1) 2023: 47-66
**ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN İNANÇ GELİŞİMLERİNE VE ANLAM
ARAYIŞLARINA YÖNELİK NİTEL BİR ÇALIŞMA***

Süleyman DOĞANAY**

Öz

Ergenlik, bilişsel açıdan soyut düşünceye geçişin ve duygusal yönden genelde bağımsızlığın kazanıldığı bir dönemdir. Bu dönem, dinî inanç hususunda şüphe ve sorgulama dönemi olduğu için inanç konuları gençler tarafından sıkça irdelenmektedir. Bu çalışma, James Fowler'ın bir yönüyle genel gelişim kuramlarına bir yönüyle de teolojiye dayanan bilişsel temelli inanç gelişim kuramından hareketle hazırlanmıştır. Çalışma, nitel desenli bir araştırmanın ürünüdür. Üniversite öğrencilerden bazılarıyla mülakat yapılmış, bazılarında da düşüncelerini kâğıda aktarmaları istenmiştir. Veriler fenomenolojik yöntemle analiz edilmiş ve şu sonuçlara ulaşılmıştır. Günümüz üniversite öğrencileri hedefsizlikten, ümitsizlikten, geleceğe dair plan yapamamaktan, yetişkinler tarafından baskı görmekten ve kendilerine güvenilmemesinden, anlaşılmasından veya yanlış anlaşılmaktan yakınmaktadır. Dahası bu gençler, yetişkinlerin söylem ve eylem tutarsızlığından, çevrelerinin merhamet ve adalet yoksunluğundan şikâyet etmektedir. Üniversite öğrencileri, inançla ilgili eğilimlerin zihinsel arka planında; anlam arayışı sürecinde kendilerine duygudaşlık ve sempati ile yaklaşmayan akran grubuna, ebeveynlere veya yetişkinlere karşı sergilenen inadına bir refleks olabileceğini düşünmektedir. Üniversite öğrencileri, sosyokültürel alanda da bazı gençlerin 'dikkat çekme' veya 'varlığını kanıtlama' arzusuyla hareket ettiklerini söylemektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Gençlik, James Fowler, İnanç Gelişimi, Anlam Arayışı

**A Qualitative Study On University Students' Belief Development And
Search For Meaning**

Abstract

Adolescence is a period in which cognitive transition to abstract thinking and emotional independence is generally achieved. Since this period is a period of doubt and questioning about religious belief, matters of faith are frequently examined by young people. This study has been prepared based on James Fowler's cognitive-based belief development theory based on general development theories in one aspect and theology in the other. The study is qualitative research in which some university students were interviewed, and some of them were asked to transfer their thoughts on paper. The data were analyzed with the phenomenological method and the following results were obtained: today's university students complain of aimlessness, hopelessness, inefficiency in planning for the future, being pressured by adults and not being trusted by them and understood, or misunderstood. Furthermore, these young people complain about the inconsistency of adults' discourse and actions and the lack

* Bu araştırma için T. C. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurul Başkanlığı'nın 10.02.2023 tarihli toplantısında etik kurul izni alınmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, suleymandoganay@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2665-8479.

of compassion and justice in their environment. University students, on the mental background of faith-related tendencies; think that it may be a reflex of stubbornness against the peer group, parents, or adults who do not approach them with empathy and sympathy during their search for meaning. University students also say that some young people in the socio-cultural field act with the desire to 'draw attention' or 'prove their existence'.

Keywords: Psychology of Religion, Youth, James Fowler, Faith Development, Search for Meaning

Structured Abstract

When we think of the religious belief history of humanity as a set of searches, it is possible to say that different perceptions and thoughts are ultimately formed by efforts to find the truth or reach the truth. It is a fact that beliefs or religious lifestyles begin to transform by being influenced by or by influencing others. With the processes of externalization, objectification, and internalization, the individual becomes the product of his culture by assimilating the religious and socio-cultural values he grew up in, on the other hand, he develops a unique personality by blending these values with his bio-psycho-sociological structure. Adolescence is a period in which cognitive transition to abstract thinking and emotional independence is generally achieved. Since adolescence is a period of doubt and questioning about religious belief, matters of faith are frequently examined by young people. In this study, first of all, the belief and personality development characteristics of the youth period are mentioned in general terms. Later, the "belief developmental stages theory", which is accepted as one of James Fowler's cognitive-based theories, was introduced and the traces of the search for the meaning of the person in general, especially in the youth age, were traced. Fowler created his theory by blending the individual's way of reasoning, his perspective on events or the world, his moral judgment style, his level of social awareness, his understanding of authority, and the meanings he attributes to symbols, and incorporating them into the work. One of the basic thoughts and behaviors that people display in daily life is to try to give meaning to the events they experience and observe around them. Psychologists say that behind this action of man, there is the motive to shape the world he lives in and to make it controllable. The study is the product of a qualitative study. The research was carried out voluntarily with university students studying at Niğde Ömer Halisdemir University in February 2023. To these university students aged between eighteen and twenty-five, who constitute the sample of the research, "What do you think are the problems of today's youth? Does today's youth have a problem with religious belief? What are your suggestions for solving the stated problems?" questions were asked. Some of the university students were interviewed, and some of them were asked to transfer their thoughts on paper. The data were analyzed by phenomenological method. In the context of the data obtained from the field research, the students' discourse and criticisms, desires, and expectations were categorized and the findings were analyzed under the headings of "speaking to adults", "criticisms against themselves" and "requests from parents". Students expect compassion and understanding from adults and a soft religious language that will appeal to the heart. It has been stated that conveying religious orders and recommendations to young people, completely independent of the psychology of the person, the variability of their emotional states, and the components of the social, historical, and cultural atmosphere they are in, sometimes causes negative reactions. Students want to be understood without ignoring their personality and religious belief development characteristics. It should be kept in mind that unexpected results can be encountered when approaching young people, who sometimes have personality crises and search, with a critical and exclusionary style. In general, all people, especially young people, should get rid of negative stereotypes in their minds. When evaluating a person, regardless of their religion, sect, or belief, their characteristics should be brought to the fore rather than their group

affiliation, that is, that person should be perceived primarily by his identity. It is known that the individual's religious belief or conception of God is partially shaped by childhood attachment relationships. What students want from parents is to make them feel the parent's trust in their children, rather than a trouble-free or prompt resolution of the problem. University students complain of aimlessness, hopelessness, inability to plan for the future, being oppressed and not trusted by adults, being understood or misunderstood, inconsistency of adult discourse and action, and lack of compassion and justice in their environment. University students, on the mental background of faith-related tendencies; The peer group, who does not approach them with sympathy and sympathy in the search for meaning, says that it may be a reflex of stubbornness against parents or adults and that some young people have the desire to attract attention or to prove their existence in the socio-cultural field. University students ask adults to show their efforts for religious preaching in religious representation, to make an effort to ensure the consistency of discourse and action and to be an ideal example for themselves.

GİRİŞ

İnsanın tarihini bir 'arayış' şeklinde analiz etmek ve onun söz konusu arayış içinde en büyük sorusunun inanç ve Tanrı'yla ilgili olduğunu söylemek mümkündür. İnsan yüce bir varlığa inanarak var oluşuna anlam katmaya ve bu sayede yaşamında karşılaştığı zorluklarla başa çıkmaya çalışır. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren inancın teori ve pratiğinde değişiklikler olmuş, çeşitli kültürlerde gelişen farklı inançlar insanın anlam ve başa çıkma arayışında ona yardım etmiştir. İnsanı, tarihiyle birlikte irdelediğimizde, dinî inanç hususunda ilk devirlerinde onu 'ne'ye inanması, sonralarında ise 'nasıl' inanması gerektiği hakkındaki tartışmalar içerisinde kalan bir varlık şeklinde tanımlamak mümkündür.¹ Günümüz insanının bu konuda yaşadığı ilk ve belki de en önemli problem, "Niçin benim gibi düşünmüyorsun!" veya "Bu şekilde inanacaksın!" tarzındaki üst perde söylemlerle muhatap kılınmasıdır. Gerek semavî dinler gerek diğer inanç sistemlerinde görüleceği üzere bütün görüş ayrılıkları, mezhebî tartışmalar, kavgalar ve hatta birbirini tekfir ve tecrit etmeler, birbirine yaşam hakkı tanımamaların kaynağında bu tahakküm edici söylem ve eylemlerin olduğu aşikârdır. Bu söylemlere de tahminimizce en çok genç kuşak maruz kalmaktadır.

İnancın ya da dinî yaşayış biçimlerinin diğerinden etkilenerek ya da diğerini etkileyerek dönüşmeye başladığı bir gerçektir. Modernleşme ve teknolojiye gelişmelerle birlikte giderek küreselleşen insan, farklı coğrafyalarda gelişen inanç biçimleriyle karşılaşmış, bu karşılaşmalar bireylerin kendi inançlarını sorgulamalarına veya inancın doğasına yönelik şüphelere neden olmuştur. Modern çağın getirdiği yeniliklere kimileri çabucak ayak uydururken, kimileri değişim ve dönüşüme direnerek gerek düşünce şeklini gerek yaşam tarzını korumaya çalışmaktadır. Gelişim psikolojisinin verileri bağlamında düşünüldüğünde bu değişim ve dönüşümle en çok yine gençler karşılaşmakta, gençlerin dinî düşünce tarzları da bunlardan olumlu veya olumsuz yönde etkilenmektedir.

¹ Karen Armstrong. *Tanrı'nın Tarihi*, çev. Oktay Özel-Hamide Koyukan-Kudret Emiroğlu (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2017), 25.

Modernitenin peşi sıra gelen sekülerizmin etkisiyle dinin toplumsal yaşamdan uzaklaşmaya başladığı ve geleneksel inanç ve yaşayıştan şüphe duyan ya da bunlara karşı oluşmaya başlayan yeni nesil inanç ve yaşayış şekillerinin türediği son zamanlarda sıkça bahsedilen konulardandır. Bilhassa gençler arasında ateizm, deizm, agnostisizm ve diğer inanç ve inançsızlık şekillerinin sıkça rastlandığına dair iddiaların artması yetişkinlerde ve ebeveynlerde kaygıya ve endişeye sebep olmaktadır.

Din psikolojisi bireyin kişilik yapısı, karakteri, duyguları, arzuları, beklentileri, arayışları, ruhsal yapısı, gündelik hayatta süregiden tutumları ve davranışları ile dinî inanç ve yaşayışı arasındaki karşılıklı belirleme ve etkileri inceler. Araştırmanın konusu, gençlerin dinî inanış ve dinî yaşayış biçimleri hakkındaki duygu ve düşünceleridir. Amacımız, gençlerin dinî inanç ve dinî yaşantı konularıyla ilgili duygu ve düşüncelerini nesnel bir biçimde yansıtabilmektir. Bu sayede bir durum tespitinde bulunabilmek ve günümüzün en çok tartışılan konularından birisi olan günümüz gençliğinin inanç problemleri hakkında hem gençlerde hem yetişkinlerde bir farkındalık oluşturabilmektir.

Din psikolojisi araştırmalarında, bireyin kendisini ait hissettiği dinî kültürel yapıda hâkim olan inanç ve uygulamalar dikkate alınarak çözümlenmeler yapılmakta, inanç gelişimi ise sosyal öğrenme (bilişsel davranışçılık), psikanalitik ve bilişsel temelli kuramlar çerçevesinde incelenmektedir. Bu çalışmada öncelikle gençlik dönemi inanç ve kişilik gelişim özelliklerinden genel hatlarıyla bahsedilmiştir. Daha sonra James Fowler'ın bilişsel temelli kuramlardan birisi olarak kabul edilen, "inanç gelişim evreleri kuramı" tanıtılmış ve genelde insanın özeldede gençlik çağındaki bireyin anlam arayışının izleri sürülmüştür. Alan araştırması kapsamında, araştırmanın örneklemini oluşturan gençlerle yapılan mülakat ve anketlerin sentezi yapılmıştır. Sonuç kısmında ise nitel desenli çalışmanın bulguları tartışılmıştır.

1. Gençlik Dönemi İnanç Gelişim Özellikleri

İnanç, itikad, akide, iman kavramları genellikle birbirinin eş anlamlısı olarak kullanılmakla birlikte Din Psikolojisi literatüründe inanç ve iman kavramlarının anlam farklılıklarına sık sık vurgu yapılmaktadır. İnanç, bireyin günlük hayata dair tecrübeleriyle belirginleşen bilişsel, duygusal ve davranışsal bir tutumdur. İman ise daha kuşatıcı, derunî, duygusal tarafı ağırlıkta olan aşkın bir tutumu ifade etmektedir.² Örneğin iman daha az emin olunan hususları ifade ederken, inanç daha kesin konularda kullanılmaktadır.³ İmandaki duygusal yapının en önemli göstergesi

² Halil Apaydın, *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü* (İstanbul: Bilimkent Yayınları, 2016), 68.

³ Gordon Willard Allport. *The Individual an His Religion* (London: The Macmillan Company, 1969).

kişiye güven temin etmesidir.⁴ Yavuz'un⁵ belirttiği gibi, "Din, her şeyden önce bu dünyada Allah ile insan arasındaki ilişkiyi dinî inanç ve güvenle birlikte harekete geçirmekte ve bunu insanın kendinden ve bireylerarası ilişkilerden ayırmamaktadır." Bu bağlamda, çalışmada geçen inançla ilgili tüm ifadeler 'dinî inanç' anlamında kullanılmıştır.

Gençlik dönemi, gelişim psikolojisinin verilerine göre ergenlik ile başlayıp yirmili yaşlara kadar devam eden süreç şeklinde değerlendirilebilir. Ergenlik, fiziksel yönden büyümenin, bilişsel yönden soyut düşünceye geçişin ve duygusal anlamda genellikle bağımsızlığın kazanıldığı bir dönem olarak kabul edilir. Bu dönemde birey akran etkisini belirgin bir şekilde hisseder. Aynı zamanda kimlik ve statü arayışı ivme kazanır. Ergen bireyin bu süreçte metafizik düşünceler ile bilimsel konular arasında kalma olasılığı daha yüksektir.

Ergenlik dönemini dinî inanç açısından üç aşamada incelemek mümkündür. Birinci evre, soyut Tanrı fikrine adaptasyon zorluklarının yaşandığı ve on iki-on dört yaş aralığına rastlayan "geçiş" evresidir. Bu evrede soyut düşünebilmenin bazı göstergeleri olsa da bireyin somut düşünmenin halen etkisi altında olduğu söylenebilir.

İkinci evre, şüphe ve sorgulamanın belirginleştiği ve on dört-on yedi yaş aralığını kapsayan "dağılma" evresidir. Bu evrede ergen birey soyut düşüncenin gelişmesi ile birlikte kimlik arayışına başlamaktadır. Ergen için bu dönem hem dinî dönüşüm, hem de dinden ayrılma evresidir. Basite indirgenmiş inançlar çoğu ergen tarafından terk edilmekte ancak bunlar önemini muhafaza etmektedir.⁶ Bu dönemde gençler yeni sosyal gruplara katılma konusunda baskıya uğrayabilmekte ve ebeveynlerinden bağımsız olmak istemektedirler. Bu durum kişiliğin şekillenmesiyle bağlantılıdır ve dinî alandaki kararlar burada en büyük rolü oynamaktadır.

Gençler bu dönemde dinle alakalı paradokslarla başa çıkmak için karmaşık akılcılaştırma yollarına başvurabilmektedir. Gençler, lisenin son yıllarında ve üniversitenin başlarında Tanrı'nın varlığı, mahiyeti veya Tanrı'nın insan hayatındaki yeri ve etkisi gibi konularda uzun tartışmalara girebilmektedirler. Gençleri dinî inançla ilgili değişim veya dönüşümleri her zaman dinî sebeplerle değil, bazen de öncelikle duygusal sebeplerle veya yeni bir dinî gruba katılmakla ilgili olabilmektedir.⁷ Onlar dinî konularda tatmin edici, bilimsel ve makul izah ve açıklamalara ihtiyaç duymaktadır. Sorgulamanın ve şüphenin belirgin olduğu bu dönemde sosyal çevreden baskı görülmediği takdirde bunun açıkça dillendirildiğini, baskı görüldüğü takdirde bunun içten içe yaşandığını ve inanç konularının irdelendiğini sezmek zor olmayacaktır. Örneğin, "Allah şüphesiz iyi ise bu dünyada bunca kötülük neden var?", "İnsanların bir kısmı gerek fiziksel gerek ekonomik açıdan yoksunluk veya yoksulluk içindeyken diğerleri niçin mutluluk ve refah içinde yaşıyor? İnsanlar niçin adaletsiz ve merhametsiz?", "İnsanların söylemleri ile eylemleri neden

⁴ Ali Ulvi Mehmedoğlu. *İnanç Psikolojisine Giriş* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013), 52.

⁵ Kerim Yavuz. *Günümüzde İnançın Psikolojisi* (Ankara: Boğaziçi Yayınları, 2013), 198.

⁶ Michael Argyle. *Din ve Psikoloji*, çev. Hatice Büşra Gök (İstanbul: İz Yayıncılık, 2022), 43.

⁷ Argyle, *Din ve Psikoloji*, çev. Hatice Büşra Gök, 44.

tutarlı değil?”, “Allah’ın adaleti ve merhameti bu dünyada veya ahirette nasıl devreye girer veya girecektir?” gibi sualler ergen birey için mutlaka cevaplanması gereken sorulardır.

Üçüncü evre ise, bir inanca bağlanmanın görüldüğü ve on yedi-yirmi yaş arasına tekabül eden “durulma ve karar” evresidir. Ergenliğin son yıllarında gençlerde bir durulma ve dinginleşme hali görülebilir. Bu evredeki gençlerin çoğunluğu sorgulayış ve arayışlardan sonra kendi kişisel iradeleriyle Allah’a yönelir ve dinî inanca bağlanır. Bu gruptaki ergenlerin dinî kimliklerini başarılı bir şekilde kazandığı söylenebilir.⁸

Burada ayrıca yirmi ila otuz beş yaş aralığını kapsayan genç yetişkinlik döneminden de bahsetmek gerekir. Bu dönemde ergenlikte yaşanan gerilim, bocalama, şüphe ve kararsızlıkların azaldığı görülür. Dinî alana ilgi kaybı, gencin bu dönemde başarması gereken vazifeleriyle yakından ilişkilidir. Çünkü dönemin temel görevleri “iş edinme”, “para kazanma”, evlenme-aile kurma” ve “hayatını düzene koyma” üstüne kuruludur. Erik Erikson’un⁹ psiko-sosyal gelişim kuramı bağlamında “yakınlığa karşı yalıtılmışlık/uzaklık” ikileminin yaşandığı genç yetişkinlik evresinde birey dinî inançlarını içselleştirmeye başlamaktadır.

Gençlik dönemindeki insan, yaşadığı kültür içerisinde neye nasıl inanması ve davranması gerektiği, hakikatin ne olduğu gibi soruları yine kendisine yönelterek bir cevap bulmakta ve kendisine bir inanç şekli geliştirmektedir. Kimisi bunu sosyal çevreden bağımsız bir şekilde zihninde düzenlemekte, dile getirmekte ve yaşantısına yansıtmakta, kimisi de düşündüğü ile uygulamak istediği arasına bir set çekebilmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere inanç dediğimiz olgu insan zihninde şekillenen ve bazen davranışa yansıyan yönleriyle, bazen bilişsel düzeyde kalan tarafıyla tecrübe edilen bir özelliğe sahiptir.

İnanç denilen olgu ölçülemez, denetlenemez ve sorgulanamaz oluşuyla ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla o, bireyin bilişsel ve duygusal alanına girdiği, gözlem veya deneye tabi tutulamadığı için çevredeki insanların olumsuz yorum veya yargısına açık bir nitelik arz etmemektedir. İncanın bu niteliği ile ilgili olarak Frager¹⁰ incanın iki türünden bahseder. Birincisi körü körüne inanç denilen, bireyin sadece diliyle “İmanım var, Allah’a inanıyorum!” dediği türdür. İkincisi ise hakikî inançtır. Hakiki inanç, sadece sözde kalmayan, bireyin bütün davranışlarına yansıyan bir özelliktir. Birey “İnanıyorum!” demese bile inancı hareketlerinde vücut bulur. Frager, incanın diliyle inkâr eden insanların da var olduğunu fakat davranışlarıyla ve uğraştıkları işlerle iman ettiklerini iddia eder. Bu insanların zahiren şüpheli veya agnostik göründüklerini fakat hayat tarzlarıyla, üretken buluşlarıyla inançlarını tasdik ettiklerini söyler.

2. Gençlik Dönemi Kişilik Gelişim Özellikleri

⁸ Hüseyin Peker. *Din Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2003), 169-175; Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 267-280.

⁹ Erik Erikson, *Childhood and Society* (New York: W.W. Norton Company, 1984).

¹⁰ Robert Frager, *Aşkır Asıl Şarap*, çev. Ömer Çolakoğlu (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2012), 49.

Birey dışsallaşma, nesnelleşme ve içselleşme süreçleriyle bir taraftan içinde yetiştiği dinî ve sosyokültürel değerleri özümseyerek kültürünün ürünü olmakta, diğer taraftan da bu değerleri kendi biyo-psiko-sosyolojik yapısıyla harmanlayarak kendine has bir kişilik geliştirmektedir.¹¹

Bireyin “Ben kimim!” sorusuna verdiği yanıt olarak tanımlanabilecek olan kimlik, bireyin inançlarının, arzularının, isteklerinin ve kişisel geçmişinin dinamik bir örgütlenmesinden meydana gelmektedir. Kimlik gelişimi, gençlik döneminin kritik bir noktasıdır ve dinî inancın şekillenmesinde kimlik türleri belirgin bir etkiye sahiptir. Ergenin kimliğinin oluşumunda ebeveynlerin, arkadaşların ve diğer ilişkide bulunan kişilerin ya da grupların etkin bir rolü vardır. Burada Marcia'nın¹² kimlik teorisinden bahsetmek yerinde olacaktır. Marcia; dağınık kimlik, ipotekli kimlik, başarılı kimlik ve moratoryum kimlik olmak üzere dört kimlik statüsünün olduğunu söyler.

Dağınık kimlik yaşayan insanlarda inanç hususunda veya kutsalla kurulan ilişki bağlamında düşük keşif, düşük bağlanma söz konusudur. Kimlik alanlarında gelişigüzel keşif yaparlar ancak herhangi bir adanmışlıkta bulunmazlar. Dağınık kimlik yaşayanların dinî anlamda herhangi bir arayış içinde olduğu veya bir kaygı duyduğunu söylemek zordur.

İpotekli kimlik, kimlik biçimlenmesinde katılığı ve mevcut yapıya uymayı tercih eder. Burada inanç hususunda veya kutsalla kurulan ilişki bağlamında düşük keşif, yüksek bağlanma vardır. İpotekli olanların herhangi bir araştırma ihtiyacı hissetmeden, içinde yaşadığı kültür ve çevreden ziyadesiyle etkilenecek şekilde taklidî inancı içselleştirip benimsedikleri söylenebilir.

Moratoryum kişilikte benlik için güçlü bir arayış söz konusudur ve yüksek bir keşiften ancak düşük bir bağlanmadan bahsedilebilir. Moratoryum kimlik kategorisi yaşayanlar, dinî konulara inanabilmek veya onları inkâr edebilmek için yeterli ilgiye veya bilgiye sahip olmadıkları düşüncesiyle tercihlerini geleceğe erteleme eğilimindedirler.

Başarılı kimlik tipinde ise hem düşünce tarzıyla hem davranışlarıyla tutarlı bir kimlik oluşturabilen insanlar kastedilmektedir. Bu insanlarda hem yüksek keşif hem de yüksek bağlanmanın olduğu söylenmektedir.¹³ Bunun yanı sıra içinde yetiştiği sosyokültürel yapıyı ve dinî kültürü reddederek bir başka dine ya da inançsızlığa geçiş yapmayı tercih edenler vardır ki, bunların kimlik statüsü için “olumsuz” ya da “ters” kimlik ifadesi kullanılmaktadır.

3. James Fowler'ın İnanç Gelişimi Teorisi

¹¹ Peter Ludwig Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun (İstanbul: İnsan Yayınları, 1993), 29-30.

¹² James Marcia, “The Relational Roots of Identity”, *Discussions on Ego Identity*, ed. J Kroger (England: Lawrence Erlbaum Associates, 1993), 34-65.; Hasan Atak, “Kimlik Gelişimi ve Kimlik Biçimlenmesi: Kuramsal Bir Değerlendirme”, *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches in Psychiatry*, 3/1 (2011), 163-213.

¹³ Marcia, “The Relational Roots of Identity”, 34-65. ; Atak, “Kimlik Gelişimi ve Kimlik Biçimlenmesi: Kuramsal Bir Değerlendirme”, 163-213.

İnancın bütün formlarını din dışı inanışları da içine alacak şekilde açıklamak üzere bir dinî gelişim modeli geliştiren James Fowler, modelini herhangi bir hususî dinî gelenekle sınırlı tutmamıştır. Ona göre insan doğduğu an itibarıyla çevresindeki anlam karmaşasıyla karşılaşmakta ve bu karmaşayı bir düzene sokmak için çaba sarf etmektedir.¹⁴

Fowler'ın kuramının psikolojik temelleri Eric Erikson, Jean Piaget ve Kohlberg'e, teolojik temelleri ise Niebuhr ve Paul Tillich'e dayanmaktadır.¹⁵ Fowler, bireyin mantık yürütme şeklini, olaylara veya dünyaya bakış açısını, ahlakî yargılama tarzını, sosyal farkındalık düzeyini, otorite anlayışını ve sembollere yüklediği anlamları harmanlayarak ve bunları işin içine katarak kuramını oluşturmuştur. Fowler, din ile inanç kavramları arasında bir ayırım yapar ve inancı daha evrensel kabul eder. Bu anlayışa göre bir insan dışarıdan dinsiz gibi görünebilir ancak o insan inançsız olamaz.¹⁶

Fowler, inanç gelişimini aşama öncesi dönem veya temel inanç, sezgisel-yansıtıcı inanç, öyküsel-lafzî inanç, yapay-geleneksel inanç, bireysel-düşünceye dayalı inanç, birleştirici/birleşik inanç ve evrensel inanç olmak üzere yedi aşamada inceler.¹⁷ Biz burada konumuzla bağlantılı olan 'sentetik-geleneksel inanç' ve 'bireysel-düşünsel inanç' evrelerinden bahsetmek istiyoruz.

Sentetik-geleneksel inanç evresinde ergenlikle beraber soyut işlemler dönemine ulaşan on iki-on sekiz yaşlarındaki birey "düşünme" üzerinde düşünmeye ve bilgilerini sentezlemeye başlamaktadır. Bu aşamada kişilik bunalımları ve kimlik arayışları içine giren birey kendi manevî dünyasını oluşturmaktadır. Bu evrede başkalarıyla ilgili değerlendirme ve beklentiler o denli aceleci bir tarzda içselleştirilmektedir ki, ilgili şahıslara ilişkin nihai karar ve bu karara bağlı davranışların özgünlüğü tehlikeye girebilmektedir. Bu evredeki kişilerarası ihanetler, Sonsuz Varlıkla ilgili kişisel prensipler hakkında nihilist (hiççi) umutsuzluklara yol açabildiği gibi ergeni, günlük ilişkilerin sıkıcılığını Tanrı'yla kurulan yakın ilişkiyle ödünlemeye de götürebilmektedir. Zira ergenler, soyut düşünme yetisinde meydana gelen değişmeye bağlı olarak Tanrı'yla daha bireysel bir ilişkiye girme ihtiyacı hissedebilmektedir.¹⁸ Artık ergenin dünyasında Tanrı inancı, sevme, saygı duyma, itaat etme gibi yaşantılar kişisel değerlerle birleşerek yer edinmiştir. Tanrı'yla kişisel ve özel ilişkiler kurma eğiliminde olan ergen birey, bu durumun devam etmesi için daha çok gayret sarf etmektedir.

Son ergenlik veya genç yetişkinlik adı verilen döneme denk gelen 'bireysel-düşünsel inanç' aşamasında, hayatına yön veren veya hayatını şekillendiren inanç ve değerleri irdelemeye, sorgulamaya ve yeniden yapılandırmaya başlayan on sekiz-

¹⁴ Faruk Karaca, *Dinî Gelişim Teorileri* (İstanbul: DEM Yayınları, 2007), 189.

¹⁵ Karaca, *Dinî Gelişim Teorileri*, 185-191.

¹⁶ Sakin Özışık, "Fowler'dan Streib'a İnanç Gelişimi Teorisinin Evrimi", *Din Psikolojisi: Teori, Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler*, ed. Zeynep Sağır (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2020), 46.

¹⁷ Karaca, *Dinî Gelişim Teorileri*, 185-193.

¹⁸ Karaca, *Dinî Gelişim Teorileri*, 193.

otuz yaş aralığındaki birey için inanç artık bilinçli bir tercihin ürünü olmakta ve eleştiri süzgecinden geçirilmiş bağlılıklar bütününe dönüşmektedir. Dış otoritelerin etkisinden sıyrılmaya başlayan birey iç otoriteye yönelmiş ve özerk inancını geliştirmeye başlamıştır. Bu aşamada kişi, bir grubun üyesi olmak mı, bireysel özelliklerini korumak mı sorularını cevaplayabilmek ve bir tercihte bulunabilmek istemektedir. Çünkü o, içinde yaşadığı sosyo-kültürün yaşam tarzına, inanç ve tutumuna karşı sorumluluklarını ciddiye almaya başlamak durumundadır. Birey, girişimleri neticesinde şekillendirdiği kimliğini kendi dünya görüşüne eklemleyerek bireyselliğini ortaya koymakta, kendi rolü ve başkalarına atfettiği anlamları harmanlayarak da yeni bir kompozisyon haline gelmektedir.¹⁹

4. İnsanın Anlam Arayışında İnançın Rolü

İnsanın günlük hayatta sergilediği temel düşünce ve davranışlarından biri gerek tecrübe ettiği gerekse çevresinde gözlemlediği hadiselerle bir anlam vermeye çalışmasıdır. Psikologlar insanın bu eyleminin ardında, içinde yaşanan dünyayı anlamlı bir şekle bürümeye ve onu denetlenebilir bir hale getirme güdüsünün olduğunu söylemektedir.²⁰

Birey, gerek hayatın normal akışı gerek öngörülemez getirileri sonucunda karşılaştığı olayların ve davranışların nedenlerini anlama ve bazen açıklama ihtiyacı hisseder.²¹ Bu eylemi harekete geçiren temel güdü, çevrede olup bitenleri anlama ve açıklama çabasındaki insanın kendisini bir boşlukta hissetmemesi, psikolojik rahatsızlıklar yaşamaması içindir.²² İnsanın dinî düşüncesi oluşurken de bazı değişim veya dönüşümler yaşaması muhtemeldir. Bireyin yaşadığı bu süreçte zihinsel, duygusal veya sosyo-kültürel bazı güdüler devreye girmektedir. Zihinsel güdüler olarak 'zihinsel tatmin arama', 'anlam boşluğu', 'amaçsızlık ve anlam arayışı' ve 'inandığı dinin temellerini gözden geçirme' gibi durumlar söz konusudur. Bu durumları genelde anlam arayışı şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Bireysel dindarlığın psikolojik kaynakları arasında insanın anlam ve hakikat arayışı vardır. Hayata anlam veren ve hakikatin ne olduğunu bilimsel gerçeklerden daha fazla ikna edici bir tarzda sunan dinler bu özellikleriyle insanı derinden etkileyebilmektedir. Çünkü din olgusu, varlığın anlamını ve yaşamı bir bütün olarak yorumlayan, bilimin cevap veremediği pek çok hususa ziyadesiyle tatminkâr cevaplar sunan anlamlandırma sistemi olarak işlev görmektedir. Dinlerin insanlara sunduğu inanç ve duygu yoğunluğu sayesinde bütünlük taşıyan, süreklilik arz eden ve anlamlı

¹⁹ Karaca, Dinî Gelişim Teorileri, 194.

²⁰ Recep Yaparel, "Depresyon ve Dinî İnançlar İle Tabiatüstü Nedensel Yüklemeler Arasındaki İlişkiler", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1994), 275.

²¹ Asım Yapıcı, "Fiziksel ve Sosyal Hadiselere Sebep Atfetmede Dinin Rolü", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2003), 126-129.

²² Sibel Ayşen Arkonaç, *Sosyal Psikoloji* (İstanbul: Alfa Yayın, 2001), 124.

bir yaşam algısı oluşturarak kendine has bir mutluluk ve doyum kaynağı oluşturduğunu belirten birçok araştırmacı bulunmaktadır.²³

Bireysel dindarlığın psikolojik kaynaklarından bir diğeri anlama arzusu ve bilişsel tatmin isteğidir. İnsan zihinsel açıdan özellikle dış dünyada meydana gelen hadiseleri anlama ve açıklama ihtiyacı içindedir. Çünkü olanı biteni anlama ve yorumlama birey için 'bilişsel kontrol hissini' beraberinde getirmektedir.

Birey anlayamadığı ve açıklayamadığı bir durumla karşılaştığında dünyayı bilişsel kontrol altına alma hissini kaybeder. Özellikle belirsizlik durumlarında bireyin anlama ve kontrol ihtiyacı karşılanamadığı için bireyde kaygı ve gerginlik oluşur. Evrenin ve dünyanın yaratılışı, hayatın zorlukları, ölümün niçin var olduğu, bireysel ya da toplumsal mahrumiyet ve yoksunluklar gibi sosyal sorunların varlığı gibi bilimin açıklayamadığı pek çok hususta din devreye girer ve yaptığı açıklamalarla inanan insana bilişsel tatmin ve zihinsel denge sunar.²⁴

Birey, hayatına bir anlam bulamadığı zaman varoluşsal boşluk yaşar. Söz konusu bu boşluğu yaşayanlar kendilerini değersiz ve anlamsız bulabilirler. Birey, varoluşsal boşluktan ya yüce bir davaya hizmet yahut bir eser üretme gibi belli hedefler ve amaçlarla ya da anlam arayışına cevap veren bir inanç sistemini benimsemekle kurtulabilir. Frankl'a²⁵ göre insan sadece arzu ve isteklerinin doyumunu ve tatmin edilmesinden ya da id'in, egonun veya süperegonun çatışan istekleri arasında uzlaşma sağlamak ya da sadece topluma ve çevreye ayak uydurmaktan ibaret bir varlık değildir. Ona göre din, bireye yardım eli uzatmakta ve başka hiçbir yerde bulamayacağı bir güven hissi sağlamaktadır. Bu sayede birey kendini güvende hissetmekte ve birçok psikolojik rahatsızlıktan korunabilmekte, çevresiyle de sağlıklı ilişkiler kurabilmektedir. Dinî inanç özellikle hayatın zorlukları karşısında acı duyan, ıstırap çeken insanın yaşadıklarına anlam vermesinde destekleyici bir güçtür.

5. Yöntem

Bu çalışma, nitel desenli bir araştırmanın ürünüdür. Nitel bir araştırmanın mantığı, verileri toplama ve çözümlenme anlamında tümevarıma dayanmaktadır. Burada araştırmacının temel amacı, sosyal gerçekliğin içinde zaten var olan örtülü bilgiyi subjektif bakışıyla bilimsel çerçevede inşa edebilmektir. Nitel bir çalışma

²³ Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din: Logoterapik Bir Araştırma* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002), 28-31.

²⁴ Hasan Kayıklık, *Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine* (Adana: Karahan Kitabevi, 2011), 84.

²⁵ Victor Emil Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Selçuk Budak (İstanbul: Okyanus Yayıncılık, 2010), 102-103.

yapılırken önceden herhangi hipotez veya varsayım oluşturmadan araştırma alanına gitmek ve elde edilen bulguları çözümlenmek hedeflenir.²⁶

5.1. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi'nde öğrenim gören üniversite öğrencileriyle 2023 yılının Şubat ayı içerisinde, gönüllülük esasına dayalı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. İslâmi İlimler, Eğitim, Fen-Edebiyat ve İktisadi ve İdari Bilimler Fakültelerinde öğrenim gören 40 öğrencinin 15'i ile mülakat yapılmış, 25'inden de yöneltilen sorularla ilgili görüşlerini kâğıda aktarmaları istenmiştir. Araştırmanın örneklemini oluşturan ve yaşları on sekiz ila yirmi beş arasındaki bu üniversite öğrencilerine, "Sizce günümüz gençliğinin genel anlamda bir problemi var mıdır? Var ise bu problemler nelerdir? Günümüz gençliğinin veya sizin, dinî inançla ilgili bir probleminiz var mıdır? Hayata dair anlam arayışınız hakkında neler söylemek istersiniz? Yetişkinlere, ebeveynlere veya akran grubunuza, anlam arayışınız hakkında söylemek istediğiniz bir şeyler var mı? Belirtilen problemlere çözüm için sizin önerileriniz nelerdir?" şeklinde sorular yöneltilmiştir. Bazı öğrencilerle mülakatlar yapılmış, bazı öğrencilerden de duygu ve düşüncelerini kâğıda aktarmaları istenmiştir. Öğrencilerden, duygu ve düşüncelerini samimi ve içten bir şekilde sunabilmeleri amacıyla kimliklerini belli edecek herhangi bir bilgi vermeleri istenmemiştir. Mülakat ve yazılı kayıtlardan elde edilen bulgular fenomenolojik yöntemle analiz edilmiş ve yoruma tabi tutulmuştur. Fenomenolojik analiz, insanların çevrelerinde gerçekleşen olayları nasıl değerlendirdiklerini, belli bir durumla ilgili anlayış ve algılarını, duygularını, bakış açılarını ifade etmelerini sağlamaya ve anlamaya çalışan bir analiz türüdür.²⁷

5.2. Bulgular ve Yorum

Alan araştırmasından elde edilen veriler bağlamında gençlerin söylem ve eleştirileri, arzuları, beklentileri kategorize edildiğinde bulguları üç başlık altında analiz etmenin uygun olduğu görülmüştür.

5.2.1. Gençlerin Yetişkinlere Seslenişi

Din, ara tonları da içinde barındıran, birçok konuda sayısız yoruma açık olan bir alandır. Müslümanlar inanır ve bilir ki Kur'ân'ın ayetleri, Hz. Peygamber'in hayatıyla birlikte insanlık tarihine girdiği andan itibaren farklı insanî haller veya olaylar üzerine gelmiştir. Dolayısıyla Kur'an, insanın içinde bulunduğu kaygıları, endişeleri,

²⁶ Ali Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma: Yöntem, Teknik ve İlkeler* (Ankara: PegemA Yayıncılık, 2005); Frederick Wertz, "Phenomenological Research Methods for Counseling Psychology", *Journal of Counseling Psychology* 52 (2005), 167-177.

²⁷ Carole Wade - Carol Tavris, *Psychology* (London: Harper and Row Publishing, 1990); John Ward Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri-Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni-*, çev. Mesut Bütün-Selçuk Beşir Timur (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2016); Jonathan Smith - Virginia Eatough, "Interpretative Phenomenological Analysis", *Analysing Qualitative Data in Psychology*, ed. E. Lyons - A. Cole (Los Angeles: SAGE Publications, 2007), 35-50.

öfkeleri gibi muhtemel duygu durumları dikkate alınarak ilk hitap çevresindeki muhatap kitlenin idrakine arz edilmiştir. Buradan anlaşılacağı üzere din insanın kaygıları, korkuları, beklentileri hesaba katılarak adeta ilahi ve bütüncül bir psikoterapi etkisi oluşması amacıyla gönderilmiştir.

Gençler yetişkinlerden merhamet ve anlayış, gönle hitap edecek yumuşak bir din dili beklemektedir. Dinî buyruk ve tavsiyeleri, insanın psikolojik yaşantısından, duygu durumlarının değişkenliğinden, içinde bulunduğu sosyal, tarihsel, kültürel atmosferin bileşenlerinden tamamen bağımsız olarak gençlere iletmek bazen olumsuz tepkilerle karşılaşılmasına sebebiyet verebilmektedir. Dini temsil niteliği taşıyan insanların, insanın refahı için gönderilen dinî tavsiyeleri köşeli, esnemez, taviz verilemez hukuk kodları gibi aktarmaları neticesinde muhatabın duygu dünyası tahrip edilebilmektedir. Dolayısıyla karşıdaki insanın muhtemel dalgalı ruh hallerini hesaba katmadan; meramını, beklentisini anlamaya çalışmadan emir verici bir üslup kullanılmamalıdır. Bir katılımcı bu konuyla ilgili şöyle söylemektedir: *“Gençler soruları yöneltiyor, sorduğu kişiden de saygı, sevgi içerisinde cevap bekliyor. Ama sorduğu sorudan ötürü gerek sorduğu kişi gerek toplum tarafından dışlanıyor. Önyargı oluşuyor gençlerde ve yetişkinlerle iletişim zorlaşıyor”* (K1, Kişisel Görüşme, 15 Şubat 2023). Burada görüleceği üzere buyurgan bir üslup kullanıldığı, bireyin olası kriz durumunu hesaba katmadan sorularına cevap verildiği takdirde iletişim çatışmaları yaşamak kaçınılmazdır.

Dinler insanların ruhuna, duygu dünyasına hitap eden özellikleriyle insanlık tarihi boyunca hep var olagelmıştır. İnsanın kutsaliyle tecrübesi esnasında ortaya çıkan samimiyet, inandığı Tanrı’sını kendisine değer veren, hitap eden, dertlerinin farkında olan bir Tanrı şeklinde tasavvur etmesinden kaynaklanır. İnsanlar dinî alanda doğru bildiğini tek hakikat gibi algıladığı, hakikate sadece kendisinin ulaştığını düşündüğü müddetçe orada insanlar arası sağlıklı bir iletişimden ve empatiden bahsetmek mümkün olamayacaktır. Bir katılımcının şu serzenişi dikkat çekicidir. *“Allah herkesin Allah’ı, peygamber herkesin peygamberi! Sen benim neler yaşadığımı, neler hissettiğimi, acılarımı, travmalarımı, gizli tuttuğlarımı biliyor musun? Bilmiyorsun! Ben çırpınıyorum tutacak bir dalım olsun diye, sen bana masal anlatıyorsun!”* (K2, Kişisel Görüşme, 16 Şubat 2023). Bu serzenişte görüleceği üzere dini temsil niteliğindeki insanlar düşüncesinin sonuçta bir yorum olduğunun, yani tarihteki farklı yorumlardan sadece birini sahiplenmiş olabileceğinin, inandığı doğrunun da bir bakış açısının neticesi olabileceğinin farkına varmalıdır. Agresif ve asabi bir din dili kullanıldığı vakit inadına sergilenmiş olumsuz düşüncelere zemin hazırlamak veya olumsuz davranışlarla karşılaşmak işten bile değildir. Gerek ritüel gerek itikadî anlamda bilinen, öğrenilen ve tatbik edilen her bilginin başka yorumlarının da olabileceği akıldan çıkarılmamalıdır.

İnsanlığın dinî inanç tarihini bir arayışlar manzumesi gibi düşündüğümüzde, farklı algılayış ve düşünüşlerin sonuçta doğruyu bulma veya hakikate ulaşma gayretleriyle oluştuğunu söylemek mümkündür. Dinî düşünce alanında insanların zihninden geçeni anlamak elbette mümkün değildir. Dillendirilmeyen veya davranışa dönüşmeyen, kendisine ve çevresine zarar vermeyen her düşünce, normal bir zihnin

ürünüdür. Düşüncesinden ötürü eleştiriye tabi tutulması; düşünen, akleden, fikreden insanın bu tabii hakkına saygısızlık olacaktır. “Genel anlamda gördüğüm sıkıntı...” diyor bir katılımcı, “... karşıdaki kişiyi en iyi şekilde dinlemeye ve onu topluma kazandırmaya çalışmalıyız. Büyükler bazı net düşünceler dışında bir şey duyunca hemen öfkeleniyor. Sorulan soruya ikna edici bir cevap verememe ya da bilgisi olmadığı için çekiniyor olabilir mi? Deist, ateist gençler... Bunları kazanmak, onlara en iyi şekilde dokunmak gerekir. Dışlamamalıyız, örnek olmalıyız, onlar da bizim toplumun değerli insanlarıdır. Sahip çıkalım ve değer verelim.” (K3, Kişisel Görüşme, 16 Şubat 2023). Buradan anlaşılacağı üzere bazı yardım talepleri aslında sessiz çılgınlıkların, vicdan ve merhamet arzusunun, ilgi beklentisinin dışı vurumudur.

Gençler, kişilik ve dinî inanç gelişim özellikleri göz ardı edilmeden anlaşılmayı istemektedirler. Bazen kişilik bunalımları ve arayışları içine girebilen gençlere eleştirel, dışlayıcı bir üslupla yaklaşıldığında beklenmedik sonuçlarla karşılaşılabilir. Bu konuda kendisini de eleştiren bir katılımcı şöyle diyor: “Sorgulayıcı insanları ise cemaatlerimizden, gruplarımızdan uzaklaştırıp bir takım hakaretlere ve iftiralara maruz bıraktık. Kimsenin Allah’ın indirdiği dini aramaya ve bunun neden böyle olduğunu sorgulamasına tahammülü yok. Ve bana göre eğer inandığımız ilkeler, düşünceler doğruysa sorgulanmasından korkmamalıyız ya da karşı tarafı dışlamamalıyız bunu sorguladığı için. O yüzden bana göre insanlara sorgulama hakkı verilmeli ve bu yüzden ötekileştirilmemeli. İnsanlar konuşmalı, tartışmalı, fikir alışverişinde bulunmalı ki birbirimizi anlayabilelim ve yanlışı ortadan kaldırmayalım.” (K4, Kişisel Görüşme, 16 Şubat 2023). Hayatına bir anlam vermeye çalışan insanların varoluşsal boşluğa düşmemeleri için onlara bir rehberden ziyade bir refik gibi davranmak gerekir.

Gelişim ve eğitim psikolojisinin verileri bağlamında insanlar duyduklarından ziyade daha çok gördüklerine inanma eğilimindedirler. Pedagogların sıklıkla vurguladığı üzere istendik bir davranış değişikliği; söyleyen kişinin örnekliğiyle, hayatına aktarmasıyla, tatbik etmesiyle mümkün olmaktadır. “Dini temsil konumundaki kişiler!” diyor bir genç, “...çıkıp faiz yemeyin, yalan söylemeyin diyerek gençleri bunların dinde yeri olmadığı konusunda uyarıyor ama kendilerinin yaşantılarına baktığımızda yaptıkları ile söyledikleri çelişmemeli ki o insanın söylediği sözlerin bir değeri olsun, dikkate alınsın. Aksi takdirde ben bu dinden uzaklaşmanın daha ileri boyutlara gideceğini düşünüyorum.” (K5, Kişisel Görüşme, 15 Şubat 2023). Bir düşüncenin teorik, retorik ve pratik yönden değeri hakkında çarpıcı bir söylemde bulunan bu gencin belirttiği üzere bilmek ayrı, uygulamaya dökmek ayrıdır. Bir meselenin iç yüzü hakkında herkes doğruyu bilir ancak iş bilineni pratiğe dökmeye geldiğinde söylem ve eylem tutarlılığında doğru orantı görülmezse inandırıcılıktan da bahsedilememektedir. Başka bir gencin, “Yaparak yaşayarak öğrenmeli ve öğretmeliyiz ki söylediklerimizin insanlar üzerinde bir etkisi olsun. Gençler öğüt dinlemekten ziyade insanların davranışıyla örnek olmasını istiyor.” (K6, Kişisel Görüşme, 16 Şubat 2023) dediği gibi, İslâmî kültürde inananlara bildikleriyle amel etmeleri emredilir ve hayatta tatbik etmedikleri bir şeyi dışarıya uyguluyormuş gibi lanse etmemeleri tavsiye edilir.

İnsanlar arası sağlıklı iletişimde bazı kurallar vardır. Anlayıcı ve dinleyici olabilmek, yargılamaktan kaçınmak, bilgiçlik taslamamak muhatabın gönül dünyasına girebilmenin yollarındandır. *“Dini sevdirmemiz lazım”* der bir genç, *“...katı kurallar koyarak, insanları zorlayarak bu dini sevdirmemizin imkânı yok. Din kolaylık dinidir. Allah’ın bize helal kıldığını kendimize haram kılmamak, haram kıldığını da kendimize helal kılmamız lazım. Neticede peygamberimiz kolaylaştırın, zorlaştırmayın, müjdeleyin, nefret ettirmeyin buyuruyor. Bizim, dinin insanlar için geldiğini, insanların dünya ve ahiret sıkıntılarını gidermek için bize gönderildiğini unutmamız lazım.”* (K7, Kişisel Görüşme, 16 Şubat 2023). Burada, Allah’ın azap ve gazap isim ve sıfatlarıyla anılması yerine merhametini ve bağışlayıcılığını hatırlatan isim ve sıfatlarıyla anılması gerekliliği ve bunun önemi ön plana çıkmaktadır.

Üniversite öğrencileri, yetişkinlerden ‘dışlama’ ve/veya ‘ötekileştirme’ gibi olumsuz sonuçlar doğurması kuvvetle muhtemel davranışlardan kaçınmalarını istemektedirler. Öğrenciler, etkili ve yapıcı bir iletişim için şart olan ‘iletişim üslubuna’ riayet edilmesini, diğer bir deyişle kendileriyle iletişim kurarken tatlı dil kullanılmasını arzu etmektedirler.

5.2.2. Gençlerin Kendilerine Yönelik Eleştirileri

Gençlik döneminde karşılaşılan problemlerden ilki, bireyin özgürlük ve sorumluluk dengesini ayarlamakta güçlük çekmesidir. Egoantrik düşüncenin genelde hâkimiyetini devam ettirdiği bu süreçte gençler istedikleri şekilde düşünebilme ve bunu eyleme geçirebilme hakkını kendilerinde görebilmektedirler. Bir katılımcının, *“Kendimize çok güveniyoruz, özgüvenimiz tavan yapmış. Her şeyin en iyisini biz biliriz, en güzelini biz yaparız. Buna da özgürlük diyoruz. Terbiyesizlik demeyim ama, edep sınırlarını aşmanın adını özgürlük koymuşuz!”* (K8, Kişisel Görüşme, 15 Şubat 2023) şeklindeki değerlendirmesi özeleştiriye güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Gençlik döneminde karşılaşılan problemlerden bir diğeri, bireyin hayatın gerçekleriyle bağını koparmasıdır. Hayat zordur ve her dönemin aşılması gereken engelleri vardır. *“Biz gençlerin bir diğer sıkıntısı hayatın gerçeklerini çok geç fark etmeleridir.”* (K9, Kişisel Görüşme, 16 Şubat 2023) diyor bir katılımcı. Halen çocukluk dönemi gelişim özelliklerini yansıttığının bilincinde olan bu katılımcı, kendilerine sorumluluk bilinci kazandırmak isteyen yetişkinlerin amacını yanlış anladıklarını söylemektedir.

Toplumsal cinsiyet rollerindeki yanlış anlamalar ve uygulamalardan yakın bir katılımcı, *“Günümüz gençliği olarak sabretmeyi, şükretmeyi bilmiyoruz, bilmediğimiz bir yana, unutuyoruz. Bazılarımız sorumluluk sahibi olduğumuz halde baskılanırız, bazılarımız da sorumsuz olduğumuz halde takdirle karşılanılır.”* (K10, Kişisel Görüşme, 15 Şubat 2023) diyor. Geleneksel toplumdaki kız-erkek algısının yanlışlığına vurgu yapan bu katılımcı, erkeklerin çoğu zaman el üstünde tutulmasından dert yanmakta, azınlığın yaptığı yanlışlardan ötürü genelin yaftalanmasından rahatsızlığını dile getirmektedir.

Gençlerin dinî inanış ve yaşayış tarzları hakkında, *“Günümüz gençlerinin problemi...”* diyor bir katılımcı, *“... bana göre her şeyi kolayca elde etme arzusudur.”*

Zorluk görmedikleri için her şeyin en kolayını en güzeli olsun istiyorlar. İnanırları dinin de böyle olmasını istiyorlar. Ne yaparlarsa yapsınlar ama inandıkları din buna karşı olmasın! İnsanların arzuları gün geçtikçe çoğalıyor, farklılaşıyor, ne yaparlarsa yapsınlar onlar için caiz olsun istiyorlar.” (K11, Kişisel Görüşme, 15 Şubat 2023). Buradan anlaşılacağı üzere, ‘din kolaylık dinidir’ söylemiyle verilmek istenen mesaj yanlış anlaşılabilir. Din, hayatın her alanında varlığını hissettiren bir olgudur. Dinî emir ve tavsiyeler, kişiye hem bireysel dinî yaşayışında sorumluluk sahibi olabilmesi hem de birlikte yaşama kültürüne ayak uydurabilmesi için gönderilmiştir. Toplumsal bir varlık olan insanın birlikte yaşama kaide ve kurallarına riayet etmesi, özgürlük-sorumluluk alanını iyi belirlemesi gerektiği ile ilgili bir katılımcı şöyle diyor: *“İnsanların git gide inançsızlaşmasının başlıca sebebi bence sorumluluktan kaçmaktır. İnsan iman ettiği takdirde o inancın getirdiği sorumlulukları vardır ki bu da insanlara zor geldiğinden inanmıyorum deyip geri adım atma gereksinimi duyuyorlar.”* (K12, Kişisel Görüşme, 16 Şubat 2023).

Kendi akran grubunun davranışlarından şikâyet eden bir katılımcı, *“Büyüklerden beklentim değil de, tüm insanlardan beklentim... Eleştirmeyin, kınamayın, yargılamayın.”* (K13, Kişisel Görüşme, 15 Şubat 2023) diyor. Bu sessiz haykırış, hayatın çeşitli ve muhtemel zorluklarıyla karşılaşan, yaşadığı zorluklarla başa çıkmaya çalışan, bir yardım eli arayan, bir arkadaş grubuna dâhil olmak isteyen gençlerin seslerini duyurma çabasına örnek teşkil etmektedir. Yapıcı’nın²⁸ dediği gibi, genelde tüm insanlar özelde gençler, zihinlerdeki olumsuz stereotiplerden kurtulmalıdır. Hangi dine, hangi mezhebe veya hangi inanış şekline sahip olursa olsun bir kişiyi değerlendirirken onun grup aidiyetlerinden ziyade, bireysel özellikleri daha ön plana çıkarılmalı, yani o kişi öncelikle şahsî kimliğiyle algılanmalıdır.

5.2.3. Gençlerin Ebeveynlerden İstekleri

Ebeveyn-çocuk ilişkisi hassas dengeler içeren, bireyin hayatı boyunca kuracağı diğer ilişkilerin referans noktası kabul edilebilecek bir önemi haizdir. Ergenlik dönemi, ebeveynle çatışmaların ve sorunların en yoğun yaşandığı dönem olarak kabul edilir. Gençlerin ebeveynlerden istedikleri, sorunsuzluk veya sorunun derhal çözümünden ziyade ebeveynin çocuklara duyduğu güveni onlara hissettirmeleridir. Gençler, bazen narsistik tarafı baskın çıkan anne-babalara seslenmektedir. *“Ben seni seviyorum anne, seni sen olduğun için seviyorum. Benim için çok çabalıyorsun, biliyorum ama elimden gelenin en iyisini yapmaya çalışıyorum! Sen de beni ben olduğum için sev!”* (K14, Kişisel Görüşme, 16 Şubat 2023) diyen katılımcının serzenişinde görüleceği üzere bazı ebeveynler çocuğu için yapmış olduğu fedakârlığı sürekli dile getirebilmektedir. Çocuğu için fedakârlık yapmak her anne-babanın fitratına kodlanmıştır ancak bu istikrarlı ve sürekli bir şekilde yapıldığında gençler aşırı uyarılmışlık sebebiyle suçluluk duygusuna kapılabilmektedir.

Ebeveynlerin, hayatın hangi alanında olursa olsun başarılı olmalarını istemeleri en doğal haklarıdır. Ancak narsistik özelliklere sahip bazı ebeveynler kendi arzu, istek

²⁸ Asım Yapıcı, *Din-Kimlik ve Önyargı: Biz ve Onlar* (Adana: Karahan Kitabevi, 2004), 375.

ve hayalleri için beklentiler içine girebilmektedir. *“Beni başkalarıyla kıyaslıyorlar. Bak şunun oğlu şurada okuyor, bak şunun kızı şöyle yapmış! Herkesin yeteneği, kapasitesi bir değil ki!”* (K15, Kişisel Görüşme, 15 Şubat 2023) diyen katılımcının söylediği gibi, bir ebeveynin narsistik olup olmadığı hususunda belirgin göstergelerden biri, çocuğun kendi arzu ve isteklerini kale almamaları ve çocuğun biricikliğini görmezden gelmeleridir. Sadece ebeveynin ne düşündüğü ve nasıl hissettiği önemli olduğunda gençler duygusal anlamda travma yaşayabilmektedir.

Gençler, dinî inanç ve yaşayış tarzıyla ilgili ebeveynlere bazı eleştiriler yöneltmektedir. Çocuğun gelişim özellikleri göz ardı edilerek sergilenen bazı davranışlar ilerleyen zamanlarda çocuğun dine bakışı veya Tanrı tasavvurunda olumsuzluğa sebebiyet verebilmektedir. Bir katılımcı bu konuyla ilgili olarak, *“İçine doğduğumuz coğrafya itibarıyla Müslüman ailelerin çocukları olarak dünyaya geldik. Başka coğrafyada doğsaydım yine Müslüman olurum diyen fakat dininden haberi olmayan aileler tarafından yetiştirildik. Belli bir yaşa gelince inandığımız dinin bazı ritüelleri öğretildi. Neden yapıyoruz bunları dediğimizde ya sorguladığımız için azar işittik ya da sorguladığımız için Allah’ın bizi cezalandıracağından bahsedildi ve henüz o yaşta sevmek yerine ondan korkmayı öğrendik.”* (K16, Kişisel Görüşme, 15 Şubat 2023) demektedir.

Gençler ebeveynlerini, dinî tebliğ ve temsil konusunda da eleştirmektedir. *“Tabi burada ağaç yaşken eğilir deyip çocuklara inancı küçük yaştan itibaren aşılıp gidiyor. Bunun da en iyi şekli çocuğum şunu yap bunu yapma değil, bizzat büyük kişi bunu yaparak, hal ve hareketleriyle buna öncülük etmesidir.”* (K17, Kişisel Görüşme, 16 Şubat 2023) diyen katılımcının belirttiği gibi, çocuğun dünyasında ilk eğitim ve öğretim merkezi olan aile ve ilk öğretmeni olan ebeveynler kendi hal ve hareketlerine, kendi yapıp etmelerine daha çok dikkat etmeli ve özen göstermelidirler.

Arka planda belki iyi niyetin beslendiği baskıcı ebeveyn tutumları veyahut umursamaz, boş vermiş bir ebeveyn yaklaşımı, gençlerin inanç dünyalarında istenmeyen durumlarla karşılaşmalarına sebep olabilmektedir. Bir katılımcının verdiği örnek dikkat çekicidir. *“Bir gün üç gencin aralarında geçen bir konuşmaya kulak misafiri oldum ve birinin “Ben ateistim!” dediğini duydum. Çok üzüldüm! Üzerinde aileden gelme dinî bir baskı olabilir dedim. Daha tehlikelisi çocuk aykırı olup dikkat çekmek amacıyla bu şekilde konuşmuş olabilir dedim.”* (K18, Kişisel Görüşme, 15 Şubat 2023). Bu söylemden anlaşılacağı üzere bazı gençler ebeveynin aşırı sahiplenici tavrına ve baskıcı eğitime ve yetiştirme anlayışına, bazı gençler de ebeveynin vurdumduymaz tavırlarına bir tepki olarak kendini marjinal kılma gayreti içine girebilmektedir. Bir genç bu durumu gayet realist ve çarpıcı bir üslupla şöyle özetliyor. *“İnanç problemimiz yok bizim, yetiştirilme problemimiz var. Ağlayınca eline telefon verip, her istediğini alıp, sonra yok efendim bu çocuk asi, bu çocuk bana itaat etmiyor diyemezsiniz.”* (K19, Kişisel Görüşme, 16 Şubat 2023).

Bazı ebeveynler kendi çocukluk veya gençlik yıllarında yaşadıkları yoklukları, sıkıntıları çocuklarının da yaşamaması amacıyla modern zamanın nimetlerini çocuklarının önüne sermeye çalışmaktadır. Batılı insan anlayışının, bireyciliğin yaygınlaşmasıyla Doğulu insan anlayışından, toplum için var olma ve yaşama

bilincinden ister istemez uzaklaşmaktadır. Bir katılımcının söylediği üzere, “Yeni nesil olarak benim düşüncem, şimdinin çocukları ailelerini istedikleri gibi kullanıyor, istedikleri ne varsa sahipler, ver yiyim ört yatıyorum yani. Eksik kaldığı bir şey yok ki, ne isterse hemen önünde, tatmadığı bir lezzet kalmıyor. Kıymeti bilinmiyor bir şeyin. Her istediğini hemen elde eden yeni nesil en ufak bir zorluk karşısında ne şekilde davranacağını bilmiyor” (K20, Kişisel Görüşme, 16 Şubat 2023).

Bu söylemlerden hareketle ebeveyn-çocuk ilişkisinde dikkat edilmesi gereken bazı noktaları hatırlatmakta fayda vardır. Bireyin dinî inancının veya Tanrı tasavvurunun kısmen de olsa çocukluk dönemi bağlanma ilişkileri tarafından şekillendiği bilinmektedir. Bowlby’ın bağlanma teorisini incelerken, onun dinî inanç ile ilişkisini irdeleyen Kirkpatrick ve Shaver²⁹, bu iki etkenin önemli yönlerden birbirine bağlı olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre bireyin dinî inancı, çocukluk dönemi bağlanma stillerinden etkilenmekte ve kısmen de olsa bu bağlanma stilleri tarafından şekillenmektedir. Onlar, ebeveynle kurulan ilişkinin bireyin Tanrı algısı ve tasavvurunu etkilediğini, bu ilişkinin Tanrı’ya ‘güven’ hissedilen, Tanrı’dan ‘kaçınma’ yaratan veya Tanrı’yla ‘kararsız’ ilişkiler kurulmasıyla sonuçlanabileceğini iddia etmektedirler. Bazı araştırmacılar, dini inanç konusunda yaşanan olumsuzlukların kökeninde anne ve/veya baba ile kurulan kötü ilişkilerin olabileceğini söylemektedirler. Dahası deizm, ateizm, agnostisizm gibi eğilimlere meyledişlerin asıl sebebini ebeveynlerle kurulan bu kötü ilişkilere atfetmektedirler.³⁰

SONUÇ

İnanç, insan bilincinin ve kalbinin ortaklaşa ürettiği bir yaşantının ürünü, bireysel bir tecrübedir. İnanç, içsel bir yaşayışın tezahürüdür ve inancın mahiyeti hakkında yapılacak bütün yorum veya tanımlamalar her insanın kendi bakış açısıyla ortaya koyduğu tasavvurların ötesine gidemeyecektir. Diğer bir deyişle, inancın determinist ve rasyonalist yaklaşımlarla betimlenmesi mümkün değildir. İnanç, epistemik bir mesele veya bir bilgi nesnesi değil; düşünen, tecrübe eden, hisseden insanın kendi iç dünyasıyla, varoluşuyla ilgili bir olgudur.

Fowler’ın inanç gelişimi kuramına göre, son ergenlik veya genç yetişkinlik adı verilen döneme denk gelen ‘bireysel-düşünsel inanç’ aşamasında, hayatına yön vermeye, hayatını şekillendiren inanç ve değerleri sorgulamaya başlayan on sekiz-otuz yaş aralığındaki insan için inanç, bilinçli bir tercihin ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Bu aşamada insan, girişimleri neticesinde şekillendirdiği kimliğini kendi dünya görüşüne eklemeyerek bireyselliğini ortaya koymaktadır. Buradan hareketle, üniversite öğrencilerinin söylediklerinin, Fowler’ın bilişsel temelli inanç gelişim evrelerinde ön plana çıkan özelliklerle tutarlılık arz ettiğini söylemek mümkündür.

²⁹ Lee A. Kirkpatrick – Phillip R. Shaver, “Attachment Theory and Religion: Childhood Attachments, Religious Beliefs and Conversion”, *Journal For the Scientific Study of Religion* 29/3 (1990), 315-334.

³⁰ Karaca, Dinî Gelişim Teorileri, 176.

Günümüz üniversite öğrencileri hedefsizlikten, ümitsizlikten, geleceğe dair plan yapamamaktan, yetişkinler tarafından baskı görmekten ve kendilerine güvenilmemesinden, anlaşılmamaktan veya yanlış anlaşılmaktan, yetişkinlerin söylem ve eylem tutarsızlığından, çevrelerinin merhamet ve adalet yoksunluğundan şikâyet etmektedir. Üniversite öğrencileri, hataların hep kendilerine mal edilmesinden yakınmakta, çevrelerinden de kendileri için kelebek etkisi yapacak ilgi ve merhamet dokunuşları beklemektedirler. Deizm ve ateizm gibi akımlara meyledişlerin kitle iletişim araçlarında söylendiği oranda olmadığını, bahsedildiği kadar bir artıştan söz edilemeyeceğini vurgulamaktadırlar. İnançla ilgili eğilimlerin zihinsel arka planında, anlam arayışı sürecinde kendilerine duygudaşlık ve sempati ile yaklaşmayan akran grubu veya yetişkinlere karşı sergilenen tepkisel bir refleks olabileceğini, sosyokültürel alanda da bazı öğrencilerin dikkat çekme, dikkati kendilerine odaklama veya varlığını kanıtlama arzusunun yattığını belirtmektedirler. Burada yetişkinlerin dikkat etmesi gereken en önemli husus, bu düşüncelerin veya soruların sağlıklı bir zihnin doğal ürünü olduğu gerçeğini unutmadan hareket etmek ve ergen birey ile duygudaşlık kurmaya çalışmaktır. Son söz olarak yetişkinlerin başlıca görevinin, dini tebliğ amacındaki gayreti dini temsil hususunda da göstermeleri, söylem ve eylem tutarlığının sağlanması için çaba sarf etmeleri ve üniversite öğrencilerine ideal bir örnek olmaları gerektiği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Allport, Gordon Willard. *The Individual and His Religion*. London: The Macmillan Company, 1969.
- Apaydın, Halil. *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Bilimkent Yayınları, 2016.
- Argyle, Michael. *Din ve Psikoloji*. çev. Hatice Büşra Gök. İstanbul: İz Yayıncılık, 2022.
- Arkonaç, Sibel Aysen. *Sosyal Psikoloji*. İstanbul: Alfa Yayın, 2001.
- Armstrong, Karen. *Tanrı'nın Tarihi*. çev. Oktay Özel-Hamide Koyukan-Kudret Emiroğlu. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2017.
- Atak, Hasan. "Kimlik Gelişimi ve Kimlik Biçimlenmesi: Kuramsal Bir Değerlendirme", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches in Psychiatry*, 3/1 (2011), 163-213.
- Bahadır, Abdülkerim. *İnsanın Anlam Arayışı ve Din: Logoterapik Bir Araştırma*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.
- Balcı, Ali. *Sosyal Bilimlerde Araştırma: Yöntem, Teknik ve İlkeler*. Ankara: PegemA Yayıncılık, 2005.
- Berger, Peter Ludwig. *Dinin Sosyal Gerçekliği*. çev. Ali Coşkun. İstanbul: İnsan Yayınları, 1993.
- Creswell, John Ward. *Nitel Araştırma Yöntemleri-Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni-*. çev. Mesut Bütün-Selçuk Beşir Timur. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2016.
- Eliade, Mircea. *Dinin Anlam ve Fonksiyonu*. çev. Mehmet Aydın. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Erikson, Erik. *Childhood and Society*. New York: W.W. Norton Company, 1984.

- Fowler, James William. *Stage of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*. San Francisco: Harper Collins Publisher, 1995.
- Frager, Robert. *Aşkır Asıl Şarap*. çev. Ömer Çolakoğlu. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2012.
- Frankl, Victor Emil. *Duyulmayan Anlam Çığlığı*. çev. Selçuk Budak. Ankara: Edesos Yayınları, 1999.
- Frankl, Victor Emil. *İnsanın Anlam Arayışı*. çev. Selçuk Budak. İstanbul: Okyanus Yayıncılık, 2010.
- Hökeleklı, Hayatı. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Karaca, Faruk. *Dinî Gelişim Teorileri*. İstanbul: DEM Yayınları, 2007.
- Kayıklık, Hasan. *Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine*. Adana: Karahan Kitabevi, 2011.
- Kirkpatrick, Lee A. – Shaver, Phillip R. "Attachment Theory and Religion: Childhood Attachments, Religious Beliefs, and Conversion". *Journal For the Scientific Study of Religion*. 29/3 (1990), 315-334.
- Marcia, James. "The Relational Roots of Identity". *Discussions on Ego Identity*. ed. J Kroger. 34-65. England: Lawrence Erlbaum Associates, 1993.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *İnanç Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013.
- Özışık, Sakin. "Fowler'dan Streib'a İnanç Gelişimi Teorisinin Evrimi". *Din Psikolojisi: Teori, Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler*. Ed. Zeynep Sağır. 46-83. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2020.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2003.
- Smith, Jonathan - Eatough, Virginia. "Interpretative Phenomenological Analysis". *Analysing Qualitative Data in Psychology*. ed. E. Lyons and A. Cole. 35-50. Los Angeles: SAGE Publications, 2007.
- Wade, Carole - Tavris, Carol. *Psychology*. London: Harper and Row Publishing, 1990.
- Wertz, Frederick. "Phenomenological Research Methods for Counseling Psychology". *Journal of Counseling Psychology* 52 (2005), 167-177.
- Yaparel, Recep. "Depresyon ve Dinî İnançlar İle Tabiatüstü Nedensel Yüklemeler Arasındaki İlişkiler", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1994), 275-299.
- Yapıcı, Asım. "Fiziksel ve Sosyal Hadiselere Sebep Atfetmede Dinin Rolü". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2003), 126-165.
- Yapıcı, Asım. *Din-Kimlik ve Önyargı: Biz ve Onlar*. Adana: Karahan Kitabevi, 2004.
- Yavuz, Kerim. *Günümüzde İnançın Psikolojisi*. Ankara: Boğaziçi Yayınları, 2013.